

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ**

БІЛОУС НАТАЛІЯ ОЛЕКСІЇВНА

УДК: 308+94(477.8-21-89) “157/16”

**Тестаментарні практики в міському соціумі Волині кінця
XVI–XVII ст.: правові, соціокультурні та майнові аспекти**

07.00.01 – Історія України

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук

Київ–2022

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано у відділі історії України середніх віків та раннього нового часу Інституту історії України НАН України.

Офіційні опоненти: **Капраль Мирон Миколайович** – доктор історичних наук, професор, керівник Львівського відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України;

Волошин Юрій Володимирович – доктор історичних наук, професор кафедри історії Полтавського національного педагогічного університету імені Володимира Короленка;

Яременко Максим Васильович – доктор історичних наук, доцент, професор кафедри історії Національного університету «Києво-Могилянська академія».

Захист відбудеться «30» вересня 2022 р. о 12 год. на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.235.01 в Інституті історії України НАН України (01001, м. Київ, вул. М. Грушевського, 4).

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Інституту історії України НАН України (01001, м. Київ, вул. М. Грушевського, 4).

Автореферат розіслано «_29_» серпня 2022 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради,
доктор історичних наук, професор

Гуржій О. І.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Акти останньої волі або тестаменти людей ранньомодерного часу – розпорядження, спрямовані на порятунок душ і поховання тіла, щодо розподілу майна між спадкоємцями, сплати боргів та ін. – носії цінної інформації для дослідження багатьох аспектів функціонування суспільства. Крім матеріалів соціально-економічного характеру, вони містять інформацію з генеалогії, демографії, релігійності, історії повсякдення. Деякі з них відзначаються своєю докладністю, містять чимало даних про майновий стан тестаторів, їхню релігійність/побожність, віддзеркалюють емоційний стан і долі людей. Вони можуть зацікавити дослідників історії культури, історії права, просопографії, дипломатики та палеографії. В останні роки студії над тестаменами поєднуються тісно з дослідженнями над історією ментальності та культурою пам'яті (*Memoriakultur*).

Протягом кінця XVI–XVII ст. стрімко зросла роль тестаментування в суспільному житті всієї Речі Посполитої, і українські міста не були тому винятком. Поховальні церемонії нагадували театралізоване видовище, сценарій якого був детально прописаний у своєрідних підручниках «доброго вмирання». *Potpa funebris* символізувала одвічне змагання життя зі смертю і перемогу потойбіччя. Дорогі церемонії супроводжували поховання заможних городян, які прагнули наслідувати не лише шляхетський стиль життя у своєму повсякденні, а й той останній акорд, що відділяв земне життя від засвітів. Бідніші містяни переважно покладалися на волю своїх близьких. Усі без винятку тестатори у переддень смерті згадували про спасіння душі, чому сприяли доброчинність, пожертви, дарчі для монастирів, церков, релігійних братств. Саме тому тестаментний запис, на думку французького історика Жака ле Гоффа, уподібнювався «перепустці до неба».

Отже, актуальність даного дисертаційного дослідження полягає в тому, що до української історіографії вводиться низка раніше недосліджених тем, частина ж – актуалізована та суттєво доповнена. Розробка запропонованої теми дозволяє не лише докладно реконструювати різні обставини укладення заповітів та визначити особливості цих документів, а й надає рідкісні можливості для аналізу релігійного світогляду та ціннісних пріоритетів городян, їхніх поховальних і поминальних практик, доброчинності, матеріальної культури. Тестаменти як багатопланові історичні джерела допомагають з'ясувати низку важливих проблем повсякденного життя містян, що загалом має прислужитися розвитку в українській історіографії передусім проблематики історичної антропології та нової соціальної історії з їх тематичним розмаїттям, а також *української тестаментології*. У вітчизняній історіографії досі відсутні спеціальні комплексні дослідження, що розкривали б згадані аспекти функціонування ранньомодерного міського соціуму.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Робота виконана в межах планових наукових тем сектору соціальної історії Інституту історії України НАН України: «Регіональні та локальні спільноти середньо-

вічної і ранньомодерної України» (номер державної реєстрації 0114U006630), «Соціальне дисциплінування локального рівня в середньовічній і ранньомодерній Україні: влада – Церква – самоврядні групи – індивід» (номер державної реєстрації 0117U005464).

Об’єктом дослідження є міський соціум Волинського воєводства кінця XVI–XVII ст. у специфічному ракурсі, пов’язаному з пороговим моментом у житті частини його членів – прощанням із життям. Волинське місто розглядається у роботі як простір тісного співжиття різних соціальних груп – міщан, шляхтичів, духовенства та залежних категорій.

Предметом дослідження є тестаментарні практики мешканців міст Волинського воєводства кінця XVI–XVII ст. як певний соціокультурний феномен відображення актуальної правової культури, релігійного світогляду, ціннісних орієнтирів, характеру міжособових зв’язків і соціальної взаємодії.

Метою дисертаційної роботи є дослідження правових, соціокультурних і майнових аспектів тестаментарних практик мешканців міст Волині на підставі тестаментів та інших актових джерел зазначеного періоду.

Відповідно до мети сформульовано такі **дослідницькі завдання**:

- проаналізувати стан наукової розробки теми в зарубіжній та українській історіографії;
- охарактеризувати комплекс джерел, використаних у дослідженні, специфіку джерельної бази;
- окреслити методологічні аспекти, дослідницький інструментарій та нові підходи у дослідженні тестаментарної проблематики;
- охарактеризувати правові засади та повсякденні практики укладання тестаментів;
- визначити коло укладачів актів останньої волі серед волинських городян;
- проаналізувати структуру (формуляр) цих документів та виявити їх особливості;
- встановити причини та мотиви укладання тестаментів;
- охарактеризувати коло заповідачів, їх соціальний та професійний статус;
- висвітлити взаємини тестаторів зі шлюбними партнерами, дітьми, іншими спадкоємцями;
- окреслити проблеми опікунства у волинських містах;
- висвітлити ставлення городян до смерті та поховання;
- дослідити поховальні і поминальні практики, місця поховання волинських городян;
- проаналізувати записи на релігійні та побожні цілі;
- висвітлити різні майнові аспекти, пов’язані зі спадщиною: нерухомість, рухомі речі, боргові зобов’язання.

Хронологічні рамки роботи. Нижня хронологічна межа – прийняття Люблінської унії 1569 р., яка стала важливим маркером змін для частини

українських земель. Входження до Польського Королівства Волинського, Київського та Брацлавського воєводств прискорило проникнення на ці терени польських культурних практик, зокрема і фунеральних. Писаний за усталеним формуляром тестамент поширюється від 70-х рр. XVI ст. Утім, головна увага сконцентрована на другій половині XVII ст. з огляду на більшу кількість збережених текстів тестаментів, а отже – кращу їхню репрезентативність.

Територіальні межі визначаються історичними кордонами Волинського воєводства, до якого входили три повіти: Луцький, Володимирський і Кременецький.

Методи дослідження. Міський соціум ранньомодерної Волині вперше розглядається в руслі «нової соціальної історії», з її посиленою увагою до питань взаємодії різних макро- і мікросоціальних груп, окремих осіб, спільнот і культури. У дослідженні активно використовуються методи історичної, соціальної і культурної антропології. Тестаменти надаються для дослідження широкого спектру проблем з різних напрямків гуманітаристики, тому між-дисциплінарні підходи стали важливою настановою дослідження. У дисертації використані також загальнонаукові методи дослідження: аналізу і синтезу, узагальнення, критичний, описовий, історико-хронологічний, проблемно-тематичний, статистичний, порівняльно-історичний, дипломатичний та мікро-історичний.

Наукова новизна обумовлена отриманими результатами, які сформульовані в основних положеннях і висновках даного дослідження. Таким чином, *вперше*:

- системно проаналізовано здобутки зарубіжної та української історіографії з теми дослідження;
- виявлено та введено в обіг значний масив неопублікованих документальних джерел з історії волинських міст, що становлять вагомий науковий інтерес;
- проаналізовано правові та повсякденні практики укладання тестаментів у волинському міському соціумі;
- всебічно розглянуто формуляр тестаментів волинських городян та особливості структури цих документів;
- охарактеризовано коло тестаторів волинських міст, їхні професійні заняття, соціальний статус;
- висвітлено характер родинних зв'язків і стосунків (з дітьми, шлюбними партнерами, родичами),
- окреслено проблеми опікунства і спадкування;
- розглянуто релігійний вимір свідомості та ставлення до смерті у міському соціумі;
- досліджено поховальні практики і поминальні церемонії, місця поховання волинських городян;
- проаналізовано записи на релігійні та добродійні цілі;
- всебічно висвітлено матеріальний світ заповідачів.

Уточнено та доповнено:

- термінологію та понятійний апарат, методологію та дослідницький інструментарій;
- персональний склад волинських міських урядників, зокрема писарів міських канцелярій – укладачів актів останньої волі;
- дані з ономастики – антропоніміки та топоніміки ранньомодерної Волині.

У дисертаційній роботі *набули подальшого розвитку:*

- теоретичні та методологічні основи тестаментології як допоміжної спеціальної галузі історичної науки;
- знання про міський соціум Волині ранньомодерного часу;
- дипломатичний аналіз тестаментів.

Практичне значення дисертаційної роботи: основні положення та висновки дисертації, багатий і різноманітний фактичний матеріал можуть бути використані у науково-дослідній праці при підготовці спеціальних праць з історії міст і міського соціуму ранньомодерної України, в археографічній практиці – з підготовки та видання джерел староукраїнською та старопольською мовами, у музейній роботі з метою створення виставок та експозицій, у просвітницькій краєзнавчій роботі, у навчальному процесі вищих учбових закладів при підготовці спеціальних лекційних курсів з історії України ранньомодерної доби: «Історична урбаністика», «Історична регіоналістика», «Історія повсякдення». Запропонований методологічний інструментарій може стати у нагоді під час дослідження фунеральної проблематики інших регіонів ранньомодерної України.

Особистий внесок. Дисертанти належать основні теоретичні положення та висновки, викладені у роботі. Всі публікації за темою дисертації є одноосібними.

Апробація результатів дисертаційного дослідження. Праця була обговорена на засіданні відділу історії України середніх віків та раннього нового часу Інституту історії України НАН України. Матеріали дисертаційного дослідження апробовано під час міжнародних наукових конференцій і конгресів, круглих столів, зокрема: Олика і Радзивілли в історії Волині та України (Луцьк-Олика, 18-19.04.2006); Міста Волині в контексті урбанізаційних процесів у регіоні (Кременець, 15-16.05.2008); Unia lubelska 1569 r. Z tradycji unifikacyjnych I Rzeczypospolitej (Торунь: Університет ім. М. Коперніка, 2-3.04.2009); Unia Lubelska – Unia Europejska (Lublin: Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, 2-3.07.2009); Testamenty późnośredniowieczne i nowożytne jako źródło historyczne. (Варшавський університет, 12.11.2009); Кременецькі читання з історії Волині (Кременець, 29-30.09.2011); III Funeralia warszawskie (Інститут історії Варшавського університету, Інститут археології та етнології ПАН, 24-25.10.2011); II міжнародний конгрес зарубіжних дослідників історії Польщі (Краків, 12-15.09.2012); IV Funeralia warszawskie (Інститут історії Варшавського університету, Інститут археології та етнології ПАН, 22-24.10.2012); Ratusz w miastach Polski i Rzeczypospolitej Obojga

Narodów XIII–XVIII w. (Краків, 19-20.04.2013); V *Funeralia warszawskie: profesjonalisci śmierci* (Інститут історії Варшавського університету, Інститут археології та етнології ПАН, 22-23.10.2013); Українські тестаменти XVI–XVIII ст. Методи та перспективи дослідження (Центральний державний історичний архів України у м. Києві, 30.05.2014); *Miasta prywatne w sieci miejskiej królestwa Polskiego i Rzeczypospolitej Obojga Narodów* (Замостя, 23-24.04.2015); VII *Funeralia testamentarne: śmierć wojownika – śmierć w czasach wojny* (Інститут історії Варшавського університету, Інститут археології та етнології ПАН, 20-21.10.2015); *Магдебурзьке право як європейський культурний феномен* (мерія м. Магдебург, Історичний музей, 26.10.2015); III конгрес зарубіжних дослідників історії Польщі (Краків, 11-14.10.2017); *Katalogi testamentów mieszkańców miast z terenów Korony i Wielkiego Księstwa Litewskiego do 1795 r.* (Інститут історії Варшавського університету, 9.02.2018); *W kręgu rodziny epok dawnych – rytmy życia, rytmy codzienności*. Przemoc (Педагогічний університет, Краків, 17-18.10.2018); *Das Sächsisch-magdeburgische Recht als kulturelles Bindeglied zwischen den Rechtsordnungen Ost- und Mitteleuropas – Bestandsaufnahme und Perspektiven der Forschung* (Лейпціг, Саксонська Академія наук, 14-15.11.2018); *Kongres Dwuch Unii – «Od Unii Lubelskiej do Unii Europejskiej»* (Люблін, 14.05.2019 р.); XVII міжнародна наукова конференція «Церква – наука – суспільство: питання взаємодії» (Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник, Інститут археології НАНУ, 29.05.2019); *Testamenty i fundacje mieszczzańskie w XIII–XVIII wieku* (Комісія з історії міст ПАН, Краків, 24-25.06.2019); *Unia Lubelska 1569 r. – Unie w Europie Środkowej* (Головний архів давніх актів, Варшава, 14-15.11.2019); *Śmierć. W kręgu rodziny epok dawnych – rytmy życia, rytmy codzienności* (Педагогічний університет, Краків, 2-3.12.2020); XXX конференція Литуаністичної комісії при Комітеті історичних наук ПАН «Велике князівство Литовське: уряди і урядники» (Варшава, 28-29.09.2021); *Олика в європейській історії: відтворення історико-архітектурної спадщини* (Луцьк, Волинська ОДА, 29-30.10.2021); *Miasto poza murami w erose przedprzemysłowej* (міжнародна конференція Комісії історії міст при Комітеті історичних наук ПАН, Торунь, 23-24.06.2022).

Публікації. Основні результати дисертаційної роботи викладено у 43 публікаціях, із яких 2 – монографії, 2 – брошури, 20 статей, опублікованих у фахових виданнях України і Польщі, 11 – додатково відображають результати дисертації, 8 – засвідчують апробацію матеріалів дослідницької роботи.

Структура дисертації зумовлена метою і завданнями дослідження. Текст вибудований за проблемним принципом. Робота складається зі списку умовних скорочень, вступу, п'яти розділів із 23 підрозділами, висновків, списку використаних джерел та літератури (557 позицій на 50 сторінках), трьох додатків – А, Б, В (на 34 сторінках). Виклад основного матеріалу становить – 369 с., загальний обсяг праці – 473 с.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано актуальність, визначено об'єкт, предмет, хронологічні та територіальні межі дослідження, сформульовано мету й завдання роботи, окреслено її новизну і практичне значення, зазначено зв'язок з науковими темами і програмами, відображено відомості про апробацію отриманих результатів, структуру й обсяг дисертації.

У **першому розділі «Історіографія, джерела та методи дослідження»** проаналізовано зарубіжну та українську історіографію тестаментарної проблематики, охарактеризовано джерельну базу, окреслено нові підходи та різні методи дослідження, а також евристичні можливості актів останньої волі жителів міст Волинського воєводства ранньомодерного часу.

У *підрозділі 1.1. «Основні тенденції у зарубіжній історіографії фунеральної проблематики»* висвітлюються здобутки зарубіжної історіографії в цій галузі. Зацікавлення тестаменами жителів міст в європейській історіографії має довгу та розгалужену традицію. З середини ХХ ст. вони стали джерелом вивчення родинної історії та соціальних структур, а з 1970-х рр. представники школи Анналів (Ф. Ар'єс, М. Вовель) аналізували ці джерела з перспективи історії ментальності, у т.ч. ставлення до смерті, поховання тощо. Варто окремо згадати працю Ж. Шиффольо, який проаналізував близько 6000 цих актів в Авіньйону, укладених у 1340-1460 рр. – період панування чуми, інших епідемій, демографічної кризи й опублікував монографію «Облік потойбічного: люди, смерть та релігія в Авіньйонському регіоні наприкінці Середньовіччя». Активно залучали ці джерела в історико-правничих студіях, гендерних дослідженнях, матеріальної культури і складу домогосподарств, релігійної культури, історичної демографії. До 1990 р. дослідження у цих галузях провадили переважно в країнах Західної Європи – Франції, Італії, Швейцарії, Великобританії, Німеччині, але від початку 90-х рр. поступово зросла кількість дослідників, які зосередили свої наукові пошуки на цих питаннях за рахунок країн Центрально-Східної Європи.

Базовими дослідженнями стали праці німецьких істориків, зокрема, П. Баура, який дослідив 400 тестаментів жителів м. Констанц, А. фон Брандта і Б. Ноодт – жителів Любека (бл. 8500), Л. Кольмера – жителів Регенсбурга. Серед австрійських дослідників найбільш відомий Г. Ярітц, який у своїх роботах використав понад 2000 тестаментів. Німецький історик М. Бертрам досліджував середньовічні тестаменти Болонії, британський історик Самуель Кон – Сієні. Л. Гузетті опрацювала бл. 1000 жіночих і 200 чоловічих тестаментів з Венеції XIV ст., М. Гонон – французького міста Форез, а М.-Т. Лорцін – з Ліону і Форезу. Фундаментальна монографія К.-Р. Хан присвячена тестаменам городян Ревеля XV–XVI ст.

Від початку 1990-х рр. дослідження тестаментарної проблематики динамічно розвиваються в країнах Центрально-Східної Європи, зокрема в Чехії. До цього долучилися також історики з Канади та Австрії. Так, канадський історик Д. М. Класен працював з чеськими тестаменами,

дослідивши записи на побожні цілі мешканців Пільзна і Нового Биджова, за допомогою тих же джерел аналізував структуру міщанського домогосподарства, що дозволило йому дійти висновку про функціонування переважно дводітної нуклеарної родини в цих містах. Дослідження ранньомодерних тестаментів провадилися в рамках семінару Ю. Петра на філософському факультеті Празького університету, ці напрями продовжила група істориків з Південної Чехії під керівництвом В. Бужека.

Важливими є міждисциплінарні дослідження, які сьогодні провадять зарубіжні історики. Так, результатом багаторічної праці і зусиль різних фахівців Польщі, США, Литви стала колективна монографія з історії фунеральної культури еліт першої Речі Посполитої за редакцією А. Дронжковської (*Kultura funeralna elit I Rzeczpospolitej w XVI–XVIII w. na terenie Korony i Wielkiego Księstwa Litewskiego. Próba analizy interdyscyplinarnej*. Toruń 2015). Дослідження і публікація тестаментів жителів Речі Посполитої, до складу якої входили українські землі, має довгу традицію, започатковану польськими істориками ще в XIX ст. Однак до наукового обігу ці джерела фахівці почали активно залучати лише останні кілька десятиліть. Історико-правові аспекти аналізували П. Домбковський, К. Кораний, К. Буковська. Серед сучасних дослідників найбільш відомі праці У. Совіни, яка досліджувала засади успадкування майна та інвентарі майна краківських міщан часів пізнього середньовіччя. В. Зелецька докладно розглянула практику укладання тестаментів шляхти у ВКЛ. П. Кітовський дослідив порядок успадкування за хелмінським і магдебурзьким правами та предмети успадкування, аналізуючи докладно матеріальну культуру мешканців малих міст Королівської Пруссії. Виконання актів останньої волі після смерті тестаторів у малих містечках Великопольщі та конфлікти через успадкування майна досліджував М. Сломський. Комплекс правових питань щодо успадкування майна за Литовськими статутами та правові традиції щодо регулювання майна за тестаменами у Короні Польській у XIV–XV ст. розглянув М. Мікула. Проблеми міжродинних зв'язків, дітність, кількість шлюбних зв'язків на підставі тестаментів мешканців міст різних регіонів Польщі розглядали в різні часи Ян Рябінін, С. Голдис, М. Гурни та ін. Джерелознавчий аспект, а саме структуру цих актів, окремі клаузули детально проаналізував Г. Явор.

Чимало уваги дослідники тестаментів присвятили релігійним аспектам. Так, проблеми впливу релігії на свідомість тогочасних людей, побожності та добродійної діяльності широко висвітлив А. Карпінський на прикладі тестаментів львівських міщанок другої половини XVI і XVII ст. Е. Вулкевич присвятила кілька досліджень аналізу добродійності в сілезьких містах доби середньовіччя та поховальних церемоній вроцлавських біскупів. Уявлення про смерть та поховальні церемонії у містах, що входили до складу Ганзейського союзу, досліджував Е. Кізик. К. Мрозовський аналізував релігійність міщан пізньосередньовічної Варшави у світлі найдавніших тестаментів. Побожність краківських міщан у XV – першій половині XVI ст. розглядала Е. Півоварчик. Релігійну ідентичність і ментальність, поховальні церемонії і пов'язані з цим

видатки, звичаї магнатерії досліджували Я. Хросцицький, Я. Думановський, міщанства – К. Юстинярска-Хояк і Г. Сухояд.

Дослідження матеріальної культури крізь призму тестаментів та посмертних інвентарів майна – традиційна сфера досліджень польських істориків, представлена у роботах А. Кльондера, А. Посьпеха, Р. Кубицького, А. Пенчинської-Гловацької. До вивчення тестаментарної спадщини долучилися й історики-мовознавці, аналізуючи різні текстологічні та лінгвістичні аспекти. Новаторськими є праці про писемну культуру міщан доби пізнього середньовіччя, що належать А. Адамській і А. Бартошевич, які розглянули тестамент як суттєвий чинник, що впливав на процес поширення прагматичної писемності і пов'язані з цим значні зміни в житті тогочасних людей. Історія ментальності краківської шляхти XVII–XVIII ст. на підставі актів останньої волі широко представлена у монографії Б. Попьолек.

Польські історики здійснили цілу серію археографічних публікацій і досліджень актів останньої волі жителів окремих міст і містечок давньої Речі Посполитої. Дві окремі збірки документів присвячено заповітам селян, однак пріоритетними залишаються тестаменти магнатерії і шляхти. Широко відомі праці М. Борковської та А. Фалньовської-Градовської з вибірконими публікаціями текстів краківської шляхти та учениці останньої – Е. Дановської, яка опублікувала вибірку тестаментів краківських міщан XVII–XVIII ст. У 1992 р. У. Августиняк опублікувала тестаменти представників політичної еліти ВКЛ, які сповідували кальвінізм (2-е доп. вид. – у 2014 р.). Значний внесок у розвиток едиційної тестаментарної археографії зробив П. Клінт, підготувавши три томи тестаментів шляхти Великопольщі за 1633–1700 рр. У 2018 р. вийшла у світ збірка тестаментів шляхти Галицької землі, а в 2021 р. – Сяноцької землі з фондів ЦДІАК Львова. На особливу увагу заслуговує опублікована серія каталогів тестаментів городян, видана в 2017 р. у Варшаві у видавництві «Semper»: сім каталогів тестаментів жителів міст Вільна, Волині, Гродна і Бреста, Львова, Кракова, Познані, малих міст Польщі до 1525 р. Загалом сьогодні фунеральною проблематикою займаються у всіх найбільших наукових центрах Польщі.

Певні зрушення у виданні і дослідженні тестаментів ВКЛ спостерігаються і в білоруській історіографії, хоча чимало польських істориків долучилися до цього (А. Пісанко-Боровік досліджувала заповіді міщан Гродна, В. Зелецька опублікувала у 2012 р. монографію «Православні та уніати в Речі Посполитій у XVI–XVIII ст. перед лицем життя і смерті в світлі своїх тестаментів»). 2012 року в Мінську побачило світ видання «Тестаменти шляхти і міщан Білорусі другої половини XVI ст.».

У сучасній литовській історіографії також спостерігається прояв інтересу до історії фунеральної культури. Смерть як явище в культурі Великого князівства Литовського у XVI–XVIII ст. розглядав М. Пакніс, а смерть у релігійних текстах барокової культури – В. Вайткевічуте. Проблеми щодо функціонування тестаментів, їх роль у культурі ВКЛ висвітлив Л. Каралюс. Л. Анужите одна з перших підняла тестаментарну проблематику в

сучасній Литві щодо пануючої магнатської верстви, поховальних звичаїв плебейських верств – міщан з містечка Мереч і селян з Жагор. У 2006 р. Б. Журомскайте захистила дисертацію на тему «Смерть у магнатській родині ВКЛ від 2 пол. XVI до 1 пол. XVIII ст. на прикладі родини Сапег». У 2016 р. у Будапешті захистив дисертацію П. Дікавічюс на тему «Фунеральні ритуали і міська громада у Вільнюсі в XVII ст.». В останні роки литовська історіографія з фунеральної проблематики збагатилася кількома працями: Г. Мартинайтіте про тестаменти міщанок з Янішек XVIII ст., Р. Трімоне про тестаменти магнатів ВКЛ в XV–XVI ст. та міщанок і селянок з північної частини Жмуди.

Отже, зацікавлення тестаменами жителів міст в європейській історіографії має довгу та розгалужену традицію. Дослідження і публікація тестаментів завойовує все більшу популярність у зарубіжних країнах, особливо в Польщі. Завдяки своїй міждисциплінарності ця тематика перетворилася на місце активного діалогу представників різних напрямків гуманітаристики.

У підрозділі 1.2. «Тестаментарна проблематика в українській історіографії» зауважується, що для української історіографії ця проблематика не є новою темою, але ще не набула такої популярності як у сусідніх країнах. Можна відзначити, що у нас все ще бракує робіт, які б вичерпно розкривали функції і значення цих документів в українському суспільстві, хоча спроби такого аналізу були здійснені ще у дореволюційний час. Інтерес до тестаментів виявляли відомі історики – М. Грушевський, О. Левицький, М. Каманін, О. Лазаревський, В. Модзалевський. У 1927 р. на правові аспекти тестаментів звернув увагу історик права А. Е. Кристер у статті «Духівниці XVI–XVII віку», де на прикладі кількох шляхетських тестаментів проаналізував практику успадкування майна порівняно з нормами Литовського статуту 1529 р. Закони про опіку над неповнолітніми за джерелами магдебурзького права у містах Речі Посполитої та за нормами Литовського статуту в Гетьманщині аналізував С. Іваницький. Продовженням цих студій у наш час стали праці І. Ворончук про інститут опіки у шляхетському соціумі Волинського воєводства XVI ст. та різні аспекти демографії цього регіону.

Н. М. Яковенко дві окремі праці присвятила дослідженню сакрального простору і місць поховання князів та шляхти Волині XV – середини XVII ст. У статті «Жарти зі смертю (пародійна мініатюра князя Олександра Заславського на тлі його конфесійної ідентичності)» авторка розглядає погляди цього магната на смерть, його есхатологічні уявлення і специфічну побожність, ставлення до Церкви, іронічні випадки в бік «зłodів-монахів», мозаїчність конфесійної ідентичності. Крізь призму творчості філософа та інтелектуала-богослова Києво-Могилянського колеґіуму Й. Гаятовського на монографічному рівні вона розглянула широкий спектр проблем релігійної антропології ранньомодерної України.

Найбільше уваги приділено тестаменам львівської шляхти завдяки дослідженням О. Вінниченко. Один із найдавніших львівських вірменських заповітів, що належав заможному купцю Вартікові 1461 р. і був вписаний до раєцьких книг Львова, опублікував Ю. Зазуляк. Загалом, заповіти

представників етнічних громад рідко стають предметом спеціальних досліджень. Часом тематичні збірки та окремі фонди в архівах сприяють розвитку цього напрямку. Так, заповіді представників ніжинської грецької громади XVIII – I пол. XIX ст. стали предметом дослідження Г. Гедьо, яка використала 92 документи з фонду «Ніжинський грецький магістрат» Держархіву Чернігівської області.

Акти останньої волі духовних осіб були в центрі уваги істориків ще в XIX ст. Зокрема, перу С. Голубева належить праця з історії духовної спадщини митрополитів Йова Борецького і Петра Могили. Сучасний історик С. Горін активно залучав ці джерела у своїх розвідках з історії волинських монастирів. Серед спеціальних робіт на цю тему слід відзначити ґрунтовну статтю А. Новак «Тестамент – інтегральна частина приготувань до доброї смерті в рефлексії київського православного кола XVII ст.». Чимало документів до історії Церкви і Луцького Хрестовоздвиженського братства, у т. ч. тестаментів діячів цього братства, опублікував М. Довбищенко.

Тестаменти українських городян вивчалися на прикладі багатонаціонального Львова. Кілька статей на цю тему підготували львів'яни – Я. Кочеркевич, характеризуючи побут львів'ян, міщанську родину, структуру документів та М. Капраль. Б. Петришак розглядає тестаменти львівських міщан як складову частину приватних архівів XV ст. Бракує таких досліджень стосовно українських міст інших регіонів. Певною мірою це пояснюється незадовільним станом джерел (адже збереглася порівняно невелика кількість міських книг), а також відсутністю інтересу до даної теми. Акти останньої волі міщан міст Подільського воеводства ще чекають на свого дослідника.

В останні роки досить продуктивно та активно досліджується фунеральна культура козацької старшини доби Гетьманщини. Перевага у цьому напрямі належить А. Попружній, яка на міждисциплінарному рівні вивчає поховальну культуру козацької старшини, присвятивши цьому дисертацію та низку робіт. «Духівниці» козацької старшини були предметом дослідження О. Кривошеї та В. Кривошеї. Цю тему продовжили Ірина та Ігор Кривошеї, сконцентрувавши увагу на тестаентах козацької старшини другої половини XVII ст. як джерелах до історії повсякдення. Спеціальна розвідка С. Плещького присвячена погребальним обрядам українців за козацької доби. Автор описує поховальні практики козаків-запорожців та козацької старшини у XVIII ст.

Смертність як демографічний та соціокультурний феномен у Гетьманщині на прикладі сільського населення Переяславського полку середини XVIII ст. стала предметом розгляду О. Замури. Дослідниця звернула увагу на трактування смерті в православній есхатології, описала повсякденні практики мирян згаданої єпархії, місця поховань, витрати на поховальні церемонії. Тему «вкладів» і «вкладників», тобто пожертв і жертводавців, а також фундаторів у Київській православній митрополії XVIII ст. і Гетьманщині активно розробляє О. Прокоп'юк. Значенню передсмертної сповіді та еволюції уявлень про вотивні приписи у свідомості жителів Наддніпрянської і Слобідської України XVIII ст. присвячені дві розвідки О. Романової. Фунеральна культура

українського соціуму ранньомодерного періоду ще представлена у роботах мовознавців, літературознавців, етнографів та археологів. У нещодавній виданій монографії Віри Гупало проаналізовано поховання в криптах бернардинського монастиря в Дубно.

Отже, український матеріал у європейському багатоманітті представлений недостатньо. Він загалом обмежується окремими дослідженнями та публікаціями актів останньої волі українських князів, шляхти, козацької верхівки, хоча давно на часі їх корпусне видання та належне опрацювання.

У *підрозділі 1.3. «Стан джерельної бази»* проаналізовано використані в дисертації джерела, що розпорошені по різних фондах різних архівів України, Польщі і Білорусі. Більшість з них – актові джерела з фондів ЦДІАК України. Одну дубенську книгу вдалося віднайти в Національному історичному архіві Білорусі у м. Мінськ у фонді «Радзивілі» (Ф. 694, воп. 7, адз. 816), в якій виявлено 5 тестаментів за 1680, 1690 і 1694 рр. Також кілька текстів мешканців цього міста віднайдено у володимирських гродських книгах (ф. 28).

У Львівській національній науковій бібліотеці ім. В. Стефаніка в колекції Радзівимських зберігається єдина міська книга м. Рівне (ф. 91, спр. 44, т. 2, 1691-1699), яка містить 26 тестаментів городян. Ще одна відома за описом книга м. Рівне, тобто 1 том за 1628–1629 рр., на жаль, виявилася втраченою кілька років тому і досі не віднайдена.

Гіршим виявився стан збереження тестаментів інших міст та міських осередків Волині. До наших часів дійшла тільки одна міська книга Луцька за 1638-1640 рр. (ЦДІАК України, ф. 23, оп. 1, спр. 1), де вписано всього три акти останньої волі мешканців міста. Ще декілька текстів віднайдено в гродських книгах і один оригінал 1674 р. у церковному архіві Стрітенської церкви в Олиці.

У Науковій бібліотеці ПАН у Кракові (Biblioteka PAU i PAN w Krakowie, ktps 262) зберігається книга приватного містечка Козлин за 1608–1610 рр., до неї вписано три акти останньої волі мешканців цього містечка. Тривалі пошуки у фондах інших міських осередків Волині не дали очікуваних результатів: віднайдено тільки три тестаменти в двох міських книгах Милянєвичів 1650, 1694 р. і один з Вижви 1638 р.

Найбільше збереглося тестаментів з приватного містечка Олика, що належало князям Радзівілам. До нашого часу дійшли нечисленні заповіти, укладені в Новому Тучині, Клевані, Соколі, Турійську, Маначині, Райгороді та інших містечках, а також в селах Білі Береги, Волиця Порська, Ратчин, звідки походили тестатори. Оригінали міських книг цих містечок давно втрачені, але деякі виписи з них потрапили на сторінки гродських і земських книг. Загалом із бл. 200 виявлених мною тестаментів 170 було проаналізовано і відібрано для публікації у монографії «За крок до Вічності. Мешканці міст Волині у світлі тестаментів кінця XVI–XVII ст.» (Київ, 2021). З них 17 (10%) укладені руською мовою (тобто староукраїнською), але переважна більшість – польською (тобто мовою тогочасних міських канцелярій), деякі – з латиномовними фрагментами.

Крім текстів тестаментів у даному дослідженні залучалися також інші акти публічного і приватно-правового характеру з волинських міських, городських та земських книг, опубліковані джерела у багатотомних серійних виданнях та тематичних збірниках, різні фунеральні жанри давнього українського письменства XVII ст., напрацювання істориків сакрального мистецтва, археологів та етнографів у сфері поховальної обрядовості і звичаїв, історії побуту та костюмології. Попри фрагментарність джерельної бази вона є цілком репрезентативною для дослідження тестаментарних практик у міському соціумі Волині кінця XVI–XVII ст.

У підрозділі 1.4. «Методи дослідження та методологічні зауваги» викладено методологічні підходи та різноманітний методологічний інструментарій, представлений різними напрямками «Нової соціальної історії» з її посиленою увагою до питань взаємодії різних макро- і мікросоціальних груп, окремих осіб, спільнот і культури. Важливими стали загальнонаукові методи: аналізу і синтезу, узагальнення, критичний, описовий, історико-хронологічний, проблемно-тематичний, статистичний, порівняльно-історичний, дипломатичний та мікроісторичний. Допоміжними виявилися методи історичної, соціальної і культурної антропології. Увага акцентується на мікроісторії, на матеріальному і соціальному вимірах повсякденного життя пересічних мешканців міст Волині, їх оточенні, родинних стосунках, клопотах тощо. Як доводять праці багатьох істориків і дана дисертаційна робота, тестаменти є багатоаспектними джерелами і надаються для дослідження широкого спектру проблем з різних напрямків гуманітаристики, тому міждисциплінарні підходи стали важливою настановою дослідження.

Таким чином, тестаменти ранньомодерної доби мають величезний інформаційний та евристичний потенціал, а розуміння їх специфіки та використання відповідного методологічного інструментарію можуть прислужитися дослідникам у майбутньому, які вивчатимуть цю проблематику на матеріалах інших регіонів і періодів.

У другому розділі «Укладання тестаментів: право і практика» на початку йдеться про термінологію та історію виникнення тестаментів. Зауважено, що в дослідженні вживається переважно латинський термін *тестамент* (*testamentum*), або акт останньої волі (*voluntas ultima*) замість сучасного українського аналогу – *заповіт*, який виник у XIX ст. У канцелярській практиці волинських міст усталилася саме ця латинська форма та похідні від неї: «тастамент», «дастамент». У часи середньовіччя запозичений з римського приватного права тестамент поступово втрачав свої винятково приватноправові риси, став також засобом для регулювання особливої сфери життєвих потреб мирян, пов'язаної зі спасінням душі, тому вважався не лише приватноправовим актом, а й духовним. Тестаменти ранньомодерного часу мали усталений традиційний формуляр і склалися з кількох частин – формул. До них вписувалися девоційні інвокації, іноді – аренги з міркуваннями про сенс людського буття і смерть як невідворотне явище, диспозиції щодо поховання, розпорядження майнового характеру, переліки боргів і

кредитних зобов'язань, іноді – рекомендації для спадкоємців. Акти останньої волі закінчували формулами, що могли містити слова вдячності для своїх рідних і близьких, вибачення кривд, благословення і прощання.

У підрозділі 2.1. «Правові засади тестаментування» зазначається, що у містах Речі Посполитої (у т.ч. Волинського воєводства) порядок спадкування, оформлення опіки, укладання тестаментів у XVI–XVII ст. був визначений у правничих польськокомовних збірках, що мали законодавчий характер – «Порядок міських судів і справ магдебурзького права в Короні Польській», «Артикули магдебурзького права...», «Титули магдебурзького права...» та ін. Ці збірники авторства краківського підвійта Бартоломея Гроїцького (бл. 1534–1605) неодноразово перевидавалися і широко застосовувалися в українських містах під час судочинства й оформлення різних актів приватноправового характеру, зокрема, тестаментів. Нормами II Литовського статуту (1566) користувалися мешканці неупривілейованих міст Волинського воєводства. Вони поширювалися також у містах з магдебурзьким правом на представників різних станів, які мешкали поза міською юрисдикцією. Правила тестаментування викладені в окремому восьмому розділі II Литовського статуту.

У підрозділі 2.2. «Повсякденні фунеральні практики» зауважено, що аналіз правових джерел і порівняння їх із практикою тестаментування дає підстави стверджувати, що мешканці міст у більшості випадків шанували право і дотримувалися засад укладання тестаментів, визначених у Литовському статуті і збірниках магдебурзького права. Міська канцелярія відіграла головну роль у становленні тестаменту як важливого приватноправового акта, обов'язкового до виконання після смерті заповідача. Невдоволені останнім волевиявленням тестатора могли оскаржити його розпорядження в суді, але на практиці цим користувалась незначна частина мешканців міст.

Після смерті тестаторів акти останньої волі, як правило, вписувались до урядових міських книг (такий запис називався облятою): канцеляристи дослівно переписували текст з принесеного оригіналу, до нього додавали вступну і кінцеву клаузули та заголовок, який містив крім імені і прізвища заповідача інформацію про його соціальний статус, іноді – імена осіб, які принесли цей документ, та свідків. Завершувала обляту стандартна прикінцева формула із зазначенням про те, що поданий для фіксації тестамент актикований (тобто вписаний). Однак, як доводить аналіз актової документації, далеко не всі тестаменти городян, укладені в їх будинках напередодні смерті в письмовій формі, вписували до міських книг. Причинами тому могли бути небажання спадкоємців оплачувати пов'язані з цим канцелярські видатки або відсутність потреби в цьому.

Більшість тестаторів були неписьменними і, аби засвідчити свій акт останньої волі, ставили хрестик, а для укладання самого акту потребували фахової допомоги працівників міської канцелярії. Нормою в ті часи було укладання заповітів у будинку помираючої особи (у присутності міських урядників і свідків), або в ратуші перед міським судом. Однак серед

аналізованої групи тестаторів було кілька осіб, які власноруч уклали свої тестаменти, тож міським урядникам залишалося тільки *post factum* прийняти готові документи для фіксації в урядових книгах, що певною мірою свідчить про розвиток писемної культури у волинських містах ранньомодерного часу.

У підрозділі 2.3. «Укладачі актів останньої волі» доведено, що важливу роль у тестаментуванні відігравали міські писарі. Ці урядники були заангажовані не тільки у процес укладання тестаменту. Часто як осіб, що користувалися «доброю славою» у міському соціумі, їх призначали екзекуторами – вони мали стежити за виконанням акта останньої волі, їм доручали опіку над неповнолітніми дітьми померлих. Частина з них походила з коронних земель, або отримала освіту в містах Корони Польської. Волинські міські писарі репрезентували різні щаблі освіти/освіченості та професійні якості. У містах Волині вони належали до міської еліти, а з певною умовністю – до інтелектуальної еліти, коли взяти до уваги переважну неписьменність городян.

У підрозділі 2.4. «Структура (формуляр) тестаменту» зауважено, що формуляр волинських тестаментів містить усі основні клаузули, характерні для такого типу документів ранньомодерного часу. Тож щодо структури вони майже не відрізняються від усталеного раніше у Короні Польській і ВКЛ формуляра, за винятками вступних формул, коли іноді оминалася інвокація і аренга, а також прикінцевих. Складніший формуляр мали тестаменти жителів Олики, де була добре розвинута міська канцелярія.

У третьому розділі «Стосунки тестаторів з родиною та близьким колом» на початку подано загальну характеристику волинських міст. У підрозділі 3.1. «Статус тестаторів» йдеться про коло заповідачів волинських міст. Серед них зустрічаємо осіб як заможних, так і бідних, людей різного фаху і рівня освіти. Єднало їх те, що рішення про укладення тестаменту залежало в більшості випадків від них самих. Ними рухало бажання впорядкувати всі свої справи – розрахуватися з боргами, розпорядитися якнайкраще майном, аби смерть не застала їх знеацька. Міські писарі контактували з широким колом осіб – не тільки з жителями цих міст, а й околичною шляхтою, духовенством, військовими, купцями, прибульцями з інших міст та сіл, іноді з-поза меж Волинського воеводства. Тож клієнтами міських канцелярій ставали представники різних сегментів строкатого міського соціуму.

Усіх тестаторів можемо охарактеризувати за такими критеріями:

- 1) за статтю: 50 актів останньої волі (або 30% усіх) належали жінкам, 120 (70%) – чоловікам, один тестамент написаний від імені подружжя;
- 2) за соціальним статусом переважна більшість були міщанами – 144 (84,7%), певний відсоток складала шляхта – 21 (12%), з них 8 осіб були військовими, 5 (3%) осіб належали до духовного стану різних конфесій;

- 3) за «фахом» тестаторів-міщан чоловічої статі (95 осіб): 17 (17,8%) осіб належали до міської правлячої еліти; 17 (17,8%) були ремісниками, 6 (6,3%) – купцями, найбільше було огородників (осіб, які жили з обробітку землі, тримали городи, сади, фільварки тощо) – 48 (50,5%), а також осіб неокреслених занять – 7 (7,3%);
- 4) за конфесійним чинником домінували православні – 82 (48%), католиків було 48 (28%), уніатів – 37 (22%), одна особа визнана євангеликом, ще три особи не вдалося вповні ідентифікувати.

Майже третина усіх тестаментів належала жінкам.

У підрозділі 3.2. «Спадкоємці» наголошується на тому, що незалежно від соціального стану і статі родина становила базову цінність для усіх заповідачів. Власне турбота про долю нащадків, рідних та близьких були чи не основною причиною укладання заповітів. Забезпечити дітей і шлюбних партнерів майном, аби вони в майбутньому спокійно володіли й користувалися своїм спадком – ось головна мета тестаторів. Для доброго християнина важливо було, аби після його смерті рідні жили у злагоді, не конфліктуючи між собою.

Переважає більшість заповідачів на час укладання тестаменту були у шлюбі – 111 осіб (65%), з них 37 (22%) двічі вступали у шлюб, один міщанин і три жінки – тричі, а дві олицькі міщанки – чотири рази. Чимало було вдів і вдівців – 42 (25%). Самотніх та неодружених, які не вступали в шлюб (деякі військові, бідні міщани, молоді чоловіки, католицький священник), нараховувалося 16 осіб (9%). Більшість тестаторів мали дітей – 117 (69%), однак багато подружніх пар були бездітними – 32 (19%), незважаючи на повторні шлюби. По одній дитині мали 37 осіб (32%); по дві – 31 (26%); про трьох згадують 30 (25,6%) тестаторів; четверо дітей мали 8 (7%) тестаторів; п'ять – 7 (6%), лише двоє (1,7%) мали по семеро дітей. Середній коефіцієнт дітності міщанської родини, згідно з інформацією тестаментів, становив усього 2,5. Загалом 69% тестаторів волинських міст мали дітей і відповідно – 31% були бездітними.

Здебільшого одружені заповідачі намагалися подбати про майбутнє своєї половинки, обдаровуючи її майном як свідчення своєї любові. Трапляються і взаємні обдарування партнерів коштовностями, грошима й нерухомістю. Досить часто чоловік укладав на користь дружини віновий запис, згідно з яким після його смерті до її рук переходила сума (або родинна власність відповідної вартості), що значно перевищувала її посаг. Такі дії чоловіків мали убезпечити дружину на випадок його несподіваної смерті, оскільки самотня вдова могла наражатися на атаки його близьких родичів, які прагнули успадкувати частину його майна. Часто такі ситуації траплялися, коли вдова залишалася бездітною і не могла виступити опікункою малолітніх дітей. У таких випадках тільки тестамент чоловіка міг гарантувати недоторканість майна вдови з боку його родичів і давав можливість залишитися в його будинку.

Звичайно, не обходилося й без похмурих моментів у житті міщанської родини. Невірність, зради, розпусність – явища, що їх дослідники уважають

досить типовими для життя тогочасних міст. Широко поширене пияцтво не лише порушувало громадський порядок, але ставало причиною збідніння, злиднів і подружніх конфліктів у міщанських родинах. Деякі тестатори згадують про борги євреям за спиртні напої, що купувалися у кредит, а мали їх виплачувати спадкоємці. Суттєвою проблемою було також насильство. Правові приписи та заходи духовної й світської влади засвідчують спроби дисциплінувати населення, вплинути на моральний клімат міських спільнот.

У **четвертому розділі «Ставлення до смерті. Поховання та побожність»** на початку зауважено, що складання заповіту вважалося останнім обов'язком людини, якому присвячували чимало уваги спеціальні підручники з *ars bene moriendi* («мистецтва доброго умирання»). Очевидно, українська шляхта і міська еліта були обізнані з ними. Гродські та міські писарі, або й самі тестатори, могли модифікувати ці кліше у відповідності зі своїм культурним рівнем. Інколи девочійні формули мають виразно авторські інтонації. У XVII ст. серед православних значної популярності набули різні жанри фунеральної писемності, а окремі розділи «Требника» Київського митрополита Петра Могили містили практичні поради для вірян про гідне християн життя і «доброго помирання». На Волині достатньо сильними були обидві конфесійні спільноти Східної Церкви, і та, що залишилася під послушенством Константинопольського патріарха, і та, що з'єдналася з Римом. Належність до православних засвідчують декларації тестаторів про готовність зберігати віру предків до самої смерті. Православні на Волині вважали свою віру «грецькою» і «правдивою», а для уніатів «грецьким» залишався лише обряд. Усі вони позиціонували себе насамперед християнами. Спільною рисою для них була віра в заступництво того чи іншого святого, що було частиною світосприйняття, а шанування його ікон та реліквій, через які можна було отримати чудесну допомогу – важливою складовою соціального життя людини ранньомодерної доби. Православні міщани покладали надії на молитви за упокій душі, зокрема, на сорокоуст. Римо-католики зверталися по допомогу до своїх святих патронів, імена яких носили, або до загальношанованих святих, таких як Миколай Мирлікійський.

На початку *підрозділу 4.1. «Ставлення до смерті»* зауважується, що заповіти є важливим джерелом для дослідження релігійності городян, ставлення їх до життя і засвітів. Тестатори, знаходячись на порозі життя і смерті, часто переймалися почуттям провини, страхом перед Судом Божим і Божою карою. Людина ранньомодерного часу сприймала смерть загалом як повсякденне явище: її оточувала смерть рідних і близьких, старих і немічних, новонароджених, неповнолітніх, померлих у молодому віці під час епідемій, пологів, страчених, самогубців. Через низький рівень тогочасної медицини природна смерть була частим явищем. Смерть в оточенні родини вважалася гідною і почесною. У шпиталях серед чужих людей помирали найбільш небезпечні та жертви епідемій. Смерть поза домом часто була результатом хвороби чи насильницьких дій сторонніх осіб під час подорожі або військового походу. Неочікувана смерть вважалася «злою смертю». Такий кінець земного життя

лякав зокрема і тим, що ставав на заваді виконанню усіх необхідних для «доброго» християнина формальностей (щодо сповіді й останнього причастя, спадку та поділу майна, опіки, повернення чи стягнення боргів тощо), а отже «доброї смерті».

Підготовка людини до переходу в кращий світ та вічного життя як одне з важливих завдань Церкви бачилося по-різному представниками різних конфесій. Погляди на чистилище як перехідний стан, в якому душа через очищення готується до зустрічі з Богом, були різними в католицькій і православній есхатологіях. Це питання стало предметом для суперечок і дискусії з православними теологами, яку підняв унійний митрополит Іпатій Потій, захищаючи статус Унійної церкви. Розбіжності у поглядах на чистилище та партикулярний суд над душею покійника одразу після смерті стали темою полемічних трактатів і богословських диспутів у Київській митрополії XVII ст.

Ставлення людей православного віросповідання до смерті найбільш яскраво відобразилося в іконографії. Тема Страшного суду займала поважне місце у волинському сакральному мистецтві XVII–XIX ст., однак до нашого часу збереглися лише одиничні такі ікони.

Смерть спонукала родичів небіжчика до роздумів про сенс людського буття та його завершення. Такі рефлексії становили зміст однієї з клаузул тестаментів – *аренги*. Віруючі християни різних конфесій трактували смерть як невід’ємний, невідоротний елемент людського життя. Християнство пропонувало постулат про смертність тіла і безсмертя душі. Для душі тіло було лише оболонкою, яка з часом зношувалася, після чого душа її залишала задля нового і кращого буття. Іноді смерть трактувалася як відпочинок після земного життя, яке вважалося марнотою. Подібне ставлення до земного буття християнам пропонував Старий Завіт. Роздуми з елементами християнської проповіді з приводу крихкості людського життя і невідворотності смерті містяться закономірно у тестаентах духовних осіб, але присутні також у тестаентах військових та міщан Ковеля. Попри клішований характер деяких фрагментів, немає сумніву, що заповідачі справді глибоко переживали написане. Мотиви страждань, гріхів, раю і пекла були популярними у XVII ст.

Важливими деталями в тестаентах є звертання до «Бога Отця», що мало на меті певні функції, зокрема підкреслити його велич, а також задекларувати повагу до нього. Прикметно, що в тестаентах римо-католиків Волині, подібно як і уніатів, і православних ця візія є відмінною від жителів коронних земель: Бога окреслюють переважно як милосердного, милостивого, тестатори сподіваються на волю Божу, милостивого і ласкавого Бога, який простить всі земні гріхи, убереже їхню душу і прийме їх в Царство Небесне.

У підрозділі 4.2. «*Поховальні і поминальні практики. Місця поховання*», Поховальні церемонії в коронних містах організовували, як правило, релігійні братства та цехи для своїх членів. У XVII ст. у містах Речі Посполитої відбувалося стрімке зростання релігійних братств, що було пов’язано з діяльністю потридентської Римо-Католицької Церкви, яка почала

унормувати всі сфери церковного життя Тридентського собору. Церковні братства відігравали важливу роль у релігійному та культурному житті українських містян. При цих церквах існували цвинтарі, якими опікувалися братства. Своїх членів братчики ховали безкоштовно, а от всі інші парафіяни за місце на цвинтарі сплачували невелику суму до братської скарбниці. Православне Хрестовоздвиженське братство в Луцьку, засноване у 1617–1620 рр., підтримувало традиції поховання та вшанування померлих. У його статуті зафіксовані норми, що стосувалися релігійних обов'язків братчиків: присутність на двох «братських» заупокійних літургіях упродовж року й участь у похованні братчиків. У волинських містах серед римо-католиків популярними були братства Святого Рожанця (*Różańca Świątego*) або Святої Вервиці, які опікувалися похованнями і поминанням душ небіжчиків, вели душпастирську діяльність, поширювали культ Св. Диви Марії.

Найважливіші тогочасні ритуали й обряди Православної церкви пов'язані з поховальною обрядовістю, культом загробного життя і молитвами за душі померлих, були описані у «Требнику» (1646) Київського митрополита Петра Могили (1633–1647), де цьому присвячено 20 статей і трактатів.

Важливе місце в тестаменті належало розпорядженням, що стосувалися поховання: записи «на відправу» тіла, молитви за упокій душі, виділення коштів церковним інституціям (легати), роздача милостині убогим (ялмужна). На ці цілі тестатори відписували певні суми готівкою або наказували продати частину рухомих речей, іноді – свійську худобу. Невід'ємним атрибутом поминальних практик були поминальні обіди. Поминання небіжчика починалося під час такого обіду в день поховання. Поминальні трапези влаштовували також на дев'ятий, сороковий день поховання та на роковини смерті.

Мешканці волинських міст, обираючи місця спочинку для своїх «грішних тіл», віддавали перевагу цвинтарям місцевих храмів, керуючись при цьому своєю належністю до Церкви східного чи західного обрядів, про що вони, однак, не завжди зазначали у тестаментях, перекладаючи ці клопоти «за замовчуванням» на своїх найближчих родичів. Середньозаможні жителі міст найбільше були пов'язані з локальними святинями, які були осередками певного сакрального простору. Заповідачі оформляли дарчі на користь тих, що мали стати місцем поховання або відправлення заупокійної служби.

Зібраний джерельний матеріал демонструє певні світоглядні зміни серед волинської шляхти: якщо в XVI – 1 пол. XVII ст. фіксується значна увага до *potra funebris*, демонстрації статусності, що було складовою ідеології «сарматизму», то в 2 пол. XVII ст. частина шляхти спеціально наголошує на небажанні витратитися на речі мало важливі, підкреслюючи потребу в життєвій аскезі та увагу до духовних цінностей.

У підрозділі 4.3. «Записи на релігійні та побожні цілі» зауважується, що забезпечення «доброї смерті» вимагало грошей, і далеко не всі волинські городяни мали відповідні можливості. Вони записували певні кошти на поховальні церемонії, але найчастіше оминали подробиці, пов'язані з самим

похороном, покладаючись на своїх найближчих родичів, на плечі яких лягав цей тягар. Аналізуючи суми пожертв на побожні цілі волинських городян, варто зауважити, що найчастіше це були невеликі грошові суми, або борги, які мали виплатити спадкоємці за відписане їм майно. Боржників зобов'язували віддати позичені гроші тій особі чи інституції, якій тестатор відписав боргові суми.

Тестаментні записи на побожні цілі свідчать про прив'язаність городян до певного культу, церкви або монастиря, дозволяють нам частково реконструювати світ вірувань і цінностей заповідачів, досліджувати їх відношення до різних релігійних інституцій. Звичайно, щедрі пожертви на Церкву та благодійність не завжди означали, що заповідач усе життя був глибоко віруючою людиною. З іншого боку, відсутність легатів на побожні або харитативні цілі не свідчило про брак поваги у тогочасних людей до церковних інституцій.

У коронних містах кількість легатів залежала виключно від рівня заможності і доброї волі тестатора, траплялися також подарунки в натуральній формі, як то збіжжя, домашні тварини, мед або сукно, що загалом важко обрахувати, але такі записи становили подеколи значну допомогу для шпиталів. Схожу ситуацію спостерігаємо і на прикладі тестаментів жителів міст Волині: чимало було дарчих у натуральній формі, але також у формі різних рухомих речей і нерухомості. Тестатори керувалися переконанням, що допомагаючи релігійним інституціям, вони допоможуть своїй душі. З подібною метою вони робили записи для відправлення заупокійних служб, доручаючи нагляд за їх виконанням спадкоємцям або ексекуторам. Обдаровували також діючі при костелах і церквах шпитали, практикували роздачу милостині убогим під час похоронних церемоній. У такий спосіб, виконуючи християнський обов'язок турботи про ближніх, вони сподівалися на молитви від обдарованих.

П'ятий розділ «Спадщина. Майнові аспекти» присвячено розгляду матеріального світу заповідачів волинських міст. Друга частина диспозицій тестаментів стосувалася майнових справ. Спадок, який накопичували впродовж життя, мав бути належно розподілений між членами родини або записаний на благодійні цілі. Водночас ці джерела вказують на символічний вимір практики заповідання, адже важила не тільки вартість речі, якою обдаровував тестатор, а й сама згадка про ту чи іншу особу, що закріплювала зв'язок між людьми.

У *підрозділі 5.1. «Нерухомість»* зауважено, що земля або нерухомість у місті становили для волинських городян найбільшу матеріальну цінність і надійне вкладення капіталів. Нерухомість, згадану в тестаментах, загалом можна поділити на три групи: житлові приміщення (будинки), господарчі (комори, хліви, клуні, броварні, солодовні, пекарні та ін.) і «грунти» (земельні ділянки, сади, городи, поля, сади, сіножаті). З огляду на аграрний характер занять більшості мешканців міст Волині, у тестаментах часто згадують про фільварки, городи, поля, сади, які передавали своїм рідним і близьким.

Вартість нерухомості у загальній частці майна міщан (або усієї суми активів) могла становити 70-80%. Про меблі та інтер'єр житлових будівель мешканців міст Волині збереглася інформація в інвентарях майна. Волиняни користувалися загалом речами місцевого виробництва. Найпопулярнішим видом домашніх меблів були скрині різних розмірів і якості, які тривалий час виконували функції шаф і шухляд. Їх використовували і для перевезення багажу. Обов'язковим елементом інтер'єрів житлових приміщень були столи, що виготовлялись з дерева і різнилися формами і розмірами. Для сидіння використовували лави і ослони (вид табурету), а для спання – ліжка «столярської роботи», тобто вироблені місцевими цеховими ремісниками.

У *підрозділі 5.2. «Рухомі речі»* йдеться про домашню худобу, одяг, прикраси і коштовності, зброю, книги, постіль, посуд, домашній інвентар. Переліки майна починали з найважливіших для тестатора речей. Формула «речи рухоміє, золото, сребро, цини, медь, шаты, гроши готовые» щодо загальної назви рухомих речей вказує на те, що існувала певна їх ієрархія або градація. Найціннішими вважали вироби з благородних металів – золота і срібла, коштовні прикраси, потім – з цини (олова) і міді, а завершували список одяг та інші речі. У домашньому господарстві волинських городян найбільше було овець, тримали також волів, корів, свиней, про домашню птицю рідко згадується.

Як відомо, одяг у ранньомодерному суспільстві був свого роду маркером, що визначав соціальний статус людини, а для міщан був ще й капіталовкладенням і передавався у спадок. Гардероб заможних міщан складав стандартний «сарматський набір», подібний до шляхетського: кунтуш, жупан, коштовний пояс, чоботи. Пересічні міщани найчастіше згадують предмети гардеробу, описуючи принагідно тканину, з якої вони були виготовлені, колір, окремі частини одягу, види хутра, що використовувалися при пошитті чи як оздоба. Вбрання засвідчує проникнення до волинських міст західних впливів, а водночас існування сталих східних запозичень; тут поєднувалися модні новинки з глибокою архаїкою, що творило різностильовий мікс. Спостерігається повсюдне захоплення лазуровим (відтінком блакитного) кольором, який вважався тогочасним модним трендом для верхнього чоловічого одягу. Поширеним аксесуаром волинських міщан були коштовні пояси різних гатунків. Вони зустрічаються у тестаментях геть неможливих тестаторів, які передавали їх у спадок дітям і онукам, вважалися вигідним вкладенням капіталу. Спорадично згадуються інші рухомі речі – зброя, книги, коштовності і прикраси, посуд і постіль. Брак у цих джерелах інформації про такі речі не завжди свідчить про те, що їх узагалі не було в тестатора. Вони могли мати другорядне значення для городян і переходили до спадкоємців разом із нерухомістю.

У *підрозділі 5.3. «Борги і боргові зобов'язання»* зазначається, що невід'ємною складовою майнових розрахунків були різного роду боргові та кредитні зобов'язання, квити (боргові розписки), переліки заставлених речей. Усе це завжди становило неабиякий клопіт для тестатора та його родини.

Докладне обрахування боргів і прохання про їх сплату мало не тільки суто фінансовий вимір, а й релігійний, оскільки будь-які борги могли «переобтяжувати душу» покійника, наражати її на посмертні муки і «замикати ворота до Вічності». Тому в актах останньої волі повсюдно містилися прохання до спадкоємців, аби ті розрахувалися з боргами і врегулювали усі фінансові питання після смерті тестаторів, аби їх «душі тяжкості не чинити».

У **Висновках** підсумовано результати проведеного дослідження, викладено основні положення, що виносяться на захист:

1. Широкий історіографічний аналіз засвідчив, що дослідження і публікація тестаментів завойовує все більшу популярність у зарубіжних країнах. Завдяки своїй міждисциплінарності ця тематика перетворилася на місце активного діалогу представників різних напрямків гуманітаристики. Популярна впродовж останніх десятиліть в європейській історіографії тестаментарна проблематика викликає порівняно менший інтерес у вітчизняних істориків. Існуючі поодинокі дослідження *pompa funebris* стосуються переважно представників правлячої еліти і далеко не вичерпують даної теми. Загалом в Україні практично відсутні роботи істориків, які на підставі аналізу тестаментів розкривають духовний та матеріальний світ, суспільні та родинні зв'язки, побут жителів міст ранньомодерного часу.

2. Визначено, що джерельна база, попри її фрагментарність, є достатньо репрезентативною для дослідження правових, соціокультурних та майнових аспектів міського суспільства Волині кінця XVI–XVII ст. У дисертації використано багатий актовий матеріал з фондів кількох архівів – України, Польщі і частково Білорусі, переважна більшість цих джерел введена у науковий обіг вперше.

3. Міський соціум ранньомодерної Волині розглянуто в руслі «нової соціальної історії» з її посиленою увагою до питань взаємодії різних макро- і мікросоціальних груп, спільнот і окремих осіб. *Історико-антропологічний метод* дав змогу дослідити ставлення мешканців міст до смерті і поховання, благодійності, в окремих випадках – релігійні погляди і ставлення до сакрального, що дозволило виявити певні елементи їхньої ментальності. *Метод соціальної антропології* став допоміжним у дослідженні поведінки людей у межах певних соціальних і соціо-професійних груп, структури соціальних зв'язків, включаючи: господарчу і соціальну активність, законодавство, зокрема правові норми міського права щодо спадкування, опіки та їх дію у повсякденному житті, а також структури родини, стосунки між шлюбними партнерами, взаємин батьків і дітей, опікунів і дітей тощо. *Метод культурної антропології* дозволив дослідити сукупність матеріальних об'єктів, ідей, цінностей, уявлень і моделей поведінки тестаторів у всіх формах її прояву. *Мікроісторичний підхід* спонукав до аналізу соціальних мікרו-структур, дав можливість зосередити увагу на конкретній людині, простежити на індивідуальному рівні впливи культури, яка «змушує», та можливості

індивіда по вибудовуванню власних життєвих стратегій. Широкий спектр проблем розглянуто у площині *«історії повсякдення»*.

4. Зауважено, що акт останньої волі укладався вже частково з іншої перспективи – на порозі життя і смерті, відтак тестатори, пригнічені хворобою і старістю, плуталися у важливих деталях свого життєвого шляху та забували імена своїх рідних і близьких людей. Іноді заповіт ставав своєрідною формою поррахунків із минулим і родичами, що має неабияке значення для дослідження емоційного світу людей минулого. Відповідно, під час аналізу тестаменту як джерела та його евристичного потенціалу враховувалася суб'єктивність і непевність інформації. Водночас сама ця суб'єктивність і непевність може багато розповісти про ціннісні пріоритети тестаторів та їхню сферу уявного.

5. Проаналізовано правові та повсякденні практики укладання тестаментів у волинському міському соціумі. З'ясовано, що акти останньої волі мешканців міст набували юридичної сили після запису до міських книг, чи до книг гродського або духовного суду. Тестаменти волинян розпорощені поміж інших записів, окремі книги тестаментів не велися. Міські урядники виступали свідками під час виголошення заповідачем своїх останніх розпоряджень. Вони також стежили за точністю нотування інформації писарем, підтверджували своїми підписами/печатками нотаріальну чинність заповіту та вносили його до актової книги. Таким чином райці чи лавники ставали символічними охоронцями депозиту, представленого в документі. Опіка над тестаменами городян розглядалася міською владою як елемент зверхності над майном міських жителів. Здійснення інституційного контролю над тестаменами можна трактувати як спосіб побудови престижу, символічної презентації суверенної міської влади над життям і смертю городян.

6. З'ясовано, що серед аналізованої групи тестаторів було кілька осіб, які власноруч написали свої тестаменти, тож міським урядникам залишалось тільки прийняти готові тексти для фіксації в урядових книгах. Ці факти свідчать про розвиток прагматичної писемності у волинських містах ранньомодерного часу. Утім, переважна більшість заповідачів була неписьменною, ставлячи на підтвердження акту останньої волі хрестик замість підпису, а для укладання самого акту потребували фахової допомоги працівників міської канцелярії. Крім того, існувала традиція виголошення останніх розпоряджень в усній формі перед спадкоємцями, що пояснює відносно малу кількість записаних актів останньої волі.

7. На волинському матеріалі проаналізована типологія тестаментів у залежності від форми, змісту, способу засвідчення (усні й писемні, написані власноруч чи за допомогою писаря або інших міських урядників, засвідчені і незасвідчені), за соціальним та сімейним статусом заповідачів, за ставею приналежністю (чоловічі та жіночі). Рідкісними були випадки укладання подвійних тестаментів (подружжя), на підставі збережених джерел зафіксовано тільки один такий випадок.

8. Всебічно розглянуто формуляр тестаментів волинських городян, який містив усі основні клаузули, характерні для такого типу документів

ранньомодерного часу. Щодо структури вони майже не відрізняються від усталеного раніше в Короні Польській і ВКЛ формуляру, за винятком вступних формул, коли іноді оминалась інвокація й аренда, а також прикінцевих. Складніший формуляр мали тестаменти жителів Олики, де була добре розвинута міська канцелярія. Укладачі testamentів вписували вербальну оповідь у канцелярський текстовий шаблон, іноді привносили в них свої міркування з приводу обставин і причин смерті, а також особисті рефлексії заповідача. Типові кліше, вироблені в тогочасних канцеляріях, залишалися діючими до початку XVIII ст. У той же час порівняльний аналіз волинських міщанських testamentів засвідчує наявність у них емоційної риторики, діалогів, іноді – докладного опису майна, що не було властиве testamentам західних регіонів Речі Посполитої, які мали формалізований характер і наслідували новітні європейські традиції оформлення цих актів. Мовний аналіз testamentів волинських городян показує наявність численних українізмів у польськомовних текстах.

9. Визначено коло укладачів актів останньої волі. Доведено, що написання testamentу доручали писарям, які користувалися повагою і довірою у міському соціумі. Траплялися випадки, коли оформленням документа займалися духовні особи, що може свідчити або про відсутність кваліфікованого писаря у місцевості, або брак довіри до нього. Найчастіше заповіт складав найманий міською радою писар (нотарій), що дозволило реконструювати перелік осіб, які працювали в міських канцеляріях. Крім них до укладання цих актів були причетні й інші міські урядники. Завдяки цьому дослідженню вдалося встановити кілька десятків раніше невідомих імен осіб із міського урядницького середовища, а разом із ними – сотні інших осіб, задіяних у фунеральних практиках.

10. З'ясовано причини та мотиви укладання testamentів: домінувала потреба впорядкувати питання спадщини, аби позбавити спадкоємців клопотів та можливих конфліктів у майбутньому. Піклуючись про дітей та онуків, городяни залишали їм своє рухоме й нерухоме майно, давали поради і застерігали від небезпеки. Не забували і про своїх найближчих родичів, приятелів, а також домашніх слуг, яких обдаровували з почуття вдячності за службу. До інших причин, що спонукали містян укладати акти останньої волі, були: піклування про шлюбного партнера, релігійні, харитативні цілі та ктиторські обов'язки, приготування до далекої подорожі, участь у військових кампаніях. Часом давався взнаки психологічний фактор, природний страх перед смертю, що спонукало хворого до пошуку механізмів захисту, прагнення лишити по собі добру пам'ять серед живих.

11. Визначено коло заповідачів, їх соціальний та професійний статус, частково родинні пов'язання, що дало можливість укласти перелік testatorів волинських міст із відповідними характеристиками. Серед них були особи різних статків, різного фаху і рівня освіти (освіченості). Ними рухало бажання впорядкувати перед смертю всі свої справи – розрахуватися з боргами, розпорядитися якнайкраще майном, аби смерть не застала їх зненацька. Майже

третина усіх тестаментів належала жінкам. Осібні групи тестаторів становлять представники міської урядницької еліти та цехмістри/ремісники, значно менше збереглося тестаментів купців, а найбільше, тобто близько половини належали особам, які жили з обробітку землі, тримали фільварки, городи, сади і т.п., що вказує на аграрний характер господарювання в містечках тогочасної Волині.

12. Проаналізовано взаємини тестаторів у колі родини (зі шлюбними партнерами, дітьми, приятелями, слугами та челяддю). Незалежно від соціального стану і статі родина становила базову цінність для всіх тестаторів. Чимало родин мали складну структуру, коли під одним дахом проживали батьки з дітьми-підлітками і дорослими одруженими дітьми й онуками). У будинках заможних міщан мешкала челядь – домашня служба, по відношенню до яких тестатори виявляли опіку і турботу (ознаки патернализму), що являло паростки нової моделі великої родини (*extended family*), яка функціонувала в середовищі заможних і середньо-заможних городян, тоді як для бідних типовою була мала родина (*nuclear family*).

13. Зауважено, що акти останньої волі волинських городян дозволяють зробити певні демографічні підрахунки – встановити в окремих випадках кількісний склад родини та її дітність, кількість шлюбів, дитячу смертність тощо. Згідно з інформацією тестаментів, 69% тестаторів волинських міст мали дітей і відповідно – 31% були бездітними; середній коефіцієнт дітності міщанської родини становив 2,5. Ситуація з дітністю у волинських містах загалом була подібна до коронних міст. Коротка тривалість життя тогочасних людей позначалася і на тривалості шлюбу. Чимало було вдів і вдівців – майже 25%. Самотніх та неодружених, які не вступали в шлюб, нараховувалося 9%.

14. Проаналізовані тестаменти волинських городян представляють широку і складну палітру родинних стосунків з їх проблемами, емоціями та почуттями. Тестаменти демонструють спроби батьків дисциплінувати дорослих нащадків за різні провини через загрозу позбавлення спадщини. Підставою для позбавлення спадку була відмова дітей доглядати за батьками під час хвороби або в старості, однак траплялися й інші причини (гнів батьків через невідповідну поведінку дітей, марнотратство, крадіжки, гульняйство тощо). Заповіти відтворюють складні конфігурації розподілу майна між спадкоємцями та конфліктні ситуації, що виникали навколо цього. Втім, у більшості випадків ці акти демонструють зразковий образ родинного життя, зазвичай вони укладалися задля зниження ризиків можливих конфліктів серед спадкоємців і виконували свою функцію.

15. Досліджено проблеми спадкування за заповітом, який був юридичним актом, що регулював майнові стосунки. Виконання розпоряджень небіжчика уважалося обов'язковим для спадкоємців, однак незгода з тестатором щодо розподілу майна могла спровокувати судовий процес. Як у шляхетському соціумі, так і у міщанському, траплялися порушення тестаменту, що зазвичай приводило спадкоємців до міського суду. Світ живих, незважаючи на правові засади і погрози заповідачів розправою на Страшному

суді, на свій лад коригував акти останньої волі. Однак, таких випадків як оскарження останньої волі тестатора в міських судах фіксується вкрай мало.

16. Висвітлено проблеми опікунства над сиротами і вдовами, нагляд за якими в містах Речі Посполитої належав до обов'язків міських влад (магістратів). Зобов'язання охороняти права вдів і сиріт складали частину присяги міських урядників, які виголошували її в момент вступу на уряд. Якщо небіжчик не залишав тестаменту, то міський уряд призначав опікунів у судовому порядку. Право опіки над сиротами функціонувало не тільки в королівських, а й у приватних містах. Зазвичай визначали двох опікунів, один із яких був представником міського уряду, а другий – близьким родичем або приятелем тестатора, зрідка – трьох, що також зустрічалося в опікунській практиці волинських міст. З одного боку, завдяки такій практиці сироти отримували певний захист, але зростали й ризики недобросовісного опікунства, привласнення або розкрадання майна.

17. Розглянуто окремі аспекти релігійної свідомості волинських містян і їхнє ставлення до смерті. Доведено, що тестаменти – важливі джерела для дослідження релігійної культури волинських городян, для яких гасло *memento mori* і наука про *ars bene moriendi* були невід'ємною частиною повсякдення. Пам'ятаючи про ці настанови, тестатори намагалися належним чином попроситися із земним життям. Вони боялися смерті і відповідальності за грішне життя. І хоча в актах останньої волі домінувала теза про очікування смерті, заповідачі все ж сподівалися на видужання, повернення до здоров'я і продовження земного життя. На прикладі цих джерел показано, що міський соціум Волині мав поліконфесійне населення.

18. Проаналізовано записи на релігійні та добродійні цілі. Задля «душевного спасіння» волинські городяни відписували певні (іноді чималі) суми грошей або заповідали частину майна церквам/костелам, монастирям, шпиталям, робили милосердні вчинки; переймалися тим, аби спадкоємці виконали їхні розпорядження щодо поховальних церемоній, відправлення посмертних молебнів і заупокійних служб. Вважалося, що достойний похорон відповідно до церковних канонів був важливим для порятунку душі покійного. Неабияке значення при цьому відігравали матеріальне становище заповідача та його соціальний статус.

19. Досліджено поховальні практики і поминальні церемонії, місця поховання волинських городян. Іноді тестатори пояснювали, чому для них має особливе значення обране для останнього спочинку місце. Зазвичай мотивом було бажання лежати поруч із близькими родичами. Семантика місць поховання тісно пов'язана із сакральною сферою: заповідачі віддавали перевагу цвинтарям місцевих храмів та монастирям. Адже городяни вірили, що чим ближче до святощів ховатимуть їхнє «грішне тіло», тим більше надії на заступництво та спасіння душі в день Страшного суду.

20. Всебічно висвітлено матеріальний світ заповідачів. Городяни розпоряджались нерухомим та рухомим майном, рідше – готівкою. З огляду на аграрний характер більшості містечок тогочасної Волині, земля та нерухомість

становили для них найбільшу матеріальну цінність і надійне вкладення капіталів. Значна кількість домашньої худоби також зайвий раз свідчить про велику роль аграрної складової господарської діяльності багатьох мешканців волинських міст. Аналіз рухомих речей міщанської еліти засвідчує її прагнення наслідувати привабливі форми життя місцевої шляхти. Показником соціального статусу можна вважати одяг. Інші рухомі речі (прикраси, книги, зброя, домашній інвентар, постіль, посуд) згадуються спорадично. Тестатори з волинських міст постають загалом людьми практичними і прагматичними, ощадливими, такими, що дбають про своє майно. Речі для них мали утилітарне значення, а коштовності сприймалися як «мобільні артефакти», які можна було продати або заставити в разі потреби. Тестаменти та інвентарі майна містять інформацію про повсякденну культуру різних груп жителів тогочасних міст, їхні життєві стандарти та пріоритети, а в деяких випадках – про шляхи здобування грошей та способи трат, які відображали культурні вподобання.

21. Дисертаційна робота засвідчує, що тестаменти є невичерпним багатоаспектним джерелом для пізнання історії міського суспільства. Вони можуть бути використані для досліджень демографічних, генеалогічних, біографічних, просопографічних, циклу людського життя, ментальності тогочасних людей, побожної і харитативної діяльності, правових проблем, пов'язаних із сімейним, майновим, спадковим правом, професійної та господарської діяльності, матеріальної культури, мовознавчих проблем, культури писемності у міських канцеляріях. Деякі волинські тестаменти відрізняються своєю докладністю, дають підстави для аналізу окремих світоглядних орієнтирів людей ранньомодерного часу. Загалом можна зауважити, що тестаменти є зрізом життя давнього міського суспільства, який надається для дослідження широкого спектру тем із різних напрямків гуманітарних дисциплін.

22. Проведене дослідження та висновки до нього засвідчують, що багато питань міського життя у ранньомодерний час у дисертації поставлені та проаналізовані вперше. Введення в обіг інших видів джерел дозволить з часом їх поглибити, а також окреслити подальші дослідницькі перспективи, пов'язані з ширшою реконструкцією панорами життя городян на українських теренах. Глибшого аналізу потребує матеріальна культура ранньомодерного українського соціуму із залученням археологічних даних та інших писемних джерел. Чекають на свого дослідника кілька сотень testamentів волинської шляхти XVI–XVIII ст., а також городян інших регіонів України. На часі – створення бази даних цих джерел для подальшого їх опрацювання. Ці та інші проблеми варто було б дослідити у майбутньому, враховуючи ширший порівняльний контекст та здобутки різних напрямків гуманітаристики. Тож *українська тестаментологія* має неабиякі перспективи і широке дослідницьке поле.

Список опублікованих праць за темою дисертації

Монографії:

1. Білоус Н.О. Тестаменти киян середини XVI – першої половини XVII ст. Київ: Інститут історії, «Простір», 2011. 200 с.

2. За крок до Вічності. Мешканці міст Волині у світлі testamentів кінця XVI–XVII століть. Київ: Інститут історії України НАНУ, «Простір», «Фенікс», 2021. 536 с.

Рецензії: 1) Капраль Мирон. *Український історичний журнал*. Київ, 2021, № 3. С. 196-200; 2) Попружна Алла. *Сіверянський літопис*. Чернігів, 2021, № 4. С. 176-180; 3) Zielecka-Mikołajczyk Wioletta. *Klio. Czasopismo poświęcone dziejom Polski i powszechnym*. Toruń, t. 61 (1)/2022. S. 251-259.

Брошури:

3. Urzędnicy miejscy Łucka w XV–XVII w. Spisy. / Spisy urzędników miejskich z obszaru dawnej Rzeczypospolitej, Śląska i Pomorza Zachodniego, t. VII: ziemie Ruskie, z. 3: Łuck. Toruń: GRADO, 2017. 111 s.

4. Testamenty mieszkańców miast Wołynia od końca XVI – do początku XVIII w. Katalog. Warszawa: SEMPER, 2017. 134 s.

Статті, опубліковані у фахових виданнях України та зарубіжних виданнях, що включені до наукометричних баз:

5. Testamenty mieszkańców Kijowa z XVI – 1 połowy XVII w. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*. Warszawa, 2010, nr 2. S. 247-260.

6. Люблінська унія 1569 р.: історіографічні погляди та інтерпретації (до 440-річчя Люблінської унії). *Український історичний журнал*. Київ, 2010, № 1. С. 65-83.

7. Testamenty mieszkańców miasta Ołyki z lat 1660-1670. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*. Warszawa, 2011, nr 3-4. S. 347-362.

8. Тестаменти волинських міщан XVII ст.: джерелознавчий аналіз. *Студії і матеріали з історії Волині 2012* / ред. В. Собчук. Кременець: Інститут історії України НАНУ, Кременецько-Почаївський ДІАЗ, 2012. С. 291-303.

9. Ціна шляхетського поховання на Волині наприкінці XVII ст. *Повсякдення ранньомодерної України. Т. 2: Світ речей і повсякденних уявлень*. Київ: Інститут історії, 2013. С. 297-315.

10. Konflikty w rodzinach mieszkańców miast Wołynia w świetle testamentów XVII w. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*. Rok LXI. Warszawa, 2013, nr 2. S. 317-325.

11. Służby miejskie na ratuszu w miastach Wołynia w XVI–XVII w. *Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych*. T. LXXV, Warszawa-Poznań: Instytut Historii PAN, 2015. S. 225-237.

12. Луцьке війтівство в XV–XVII ст.: характеристика інституту та персоналії урядників. *Український історичний журнал*. Київ, 2015. № 4. С. 4–22.

13. Насильство над жінками: сюжети з міщанського і селянського повсякдення Волині XVI – поч. XVIII ст. *Соціум. Альманах соціальної історії*. Київ, 2015. Вип. 11/12. С. 135–146.

14. Луцькі лентвійти XVI–XVII ст.: характеристика уряду та персоналії. *PATRIMONIUM. Студії з ранньомодерної історії Центрально-Східної Європи. Т. 1. Ранньомодерна людина: простір – влада – право XVI–XVIII ст.* Київ–Краків, 2015. С. 94–113.

15. Testamenty wojskowych poległych i zmarłych na Wołyniu w XVII w. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*. Warszawa, 2016, nr 64 (2). S. 211–224.

16. «Вызнаваю сим моим тастаменьтом и остатнею волею своею». Тестаменти волинських міщанок кінця XVI–XVII ст. *Соціум. Альманах соціальної історії*. Вип. 13–14. Київ, 2017. С. 127–160.

17. Фунеральна культура ранньомодерного українського соціуму: історіографія проблеми. *Український історіографічний збірник*. Київ, 2019, вип. 30. С. 213–243.

18. Zapisy mieszczan wołyńskich na rzecz dobroczynności i świątyń różnych wyznań w świetle testamentów z XVII wieku. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*. Warszawa, 2020, 68 (2). S. 187–204.

19. Конфлікти та їх полагодження в родинах міщан Волині у світлі testamentів XVII ст. *Соціум. Альманах соціальної історії*. Київ, 2020, вип. 15–16. С. 128–142.

20. Gwałty oraz przemoc domowa w miastach Wołynia w końcu XVI – początku XVIII wieku. *W kręgu rodziny epok dawnych. Przemoc* / red. B. Popiołek, A. Chłosta-Sikorska, M. Gadocha. Kraków, 2020. S. 84–96.

21. Тестамент як джерело міщанської писемності на Волині XVII ст. *Київська Академія*. Київ: Києво-Могилянська Академія, 2020. Вип. 17. С. 39–67.

22. Тестаменти волинських городян кінця XVI–XVII ст.: структурний аналіз та мовні особливості. *Рукописна та книжкова спадщина України*. Київ, 2021. Вип. 27. С. 5–19.

23. Укладання testamentів у містах Волинського воєводства XVII ст.: правові засади і повсякденні практики. *Український історичний журнал*. Київ, 2021, № 1. С. 27–42.

24. Тестаменти волинських городян ранньомодерного часу: евристичні можливості джерел та дослідницький інструментарій. *Український історичний журнал*. Київ, 2022, № 1. С. 5–14.

**Статті, які додатково відображають результати
дисертаційного дослідження:**

25. Поняття «вірність» і «зрада» у світосприйнятті міщанства Київщини та Волині у XVI – першій половині XVII ст. *Соціум. Альманах соціальної історії*. Вип. 6. Київ, 2006. С. 141-160.

26. Магдебурзькі привілеї Кременця XV–XVI ст. *Студії і матеріали з історії Волині 2009* / ред. В. Собчук. Кременець, 2009. С. 33-40.

27. «Тіло моє грішне, з землі взяте, має бути поховане за звичаєм християнським»: поховання волинських міщан у XVII ст. *Theatrum humanae vitae. Студії на пошану Наталі Яковенко*. Київ, 2012. С. 296-308.

28. Функціонування печаток у міському суспільстві Луцька на прикладі актових джерел XVI – початку XVII ст. *Сфрагістичний щорічник*. Київ: Інститут української археографії і джерелознавства ім. М. Грушевського НАНУ, 2012. Вип. 3. С. 128-136.

29. Магдебурзьке право в Центрально-Східній Європі у світлі нових досліджень німецьких істориків. *Україна в Центрально-Східній Європі*. Київ, 2013. Вип. 12-13. С. 449-453.

30. «Маскарад тварин» у жартах і пародіях волинських канцеляристів другої половини XVII ст. *Соціум. Альманах соціальної історії*. Вип. 10. Київ, 2013. С. 161-190.

31. Городская элита и горожане Луцка в XVI–XVII вв.: социальные конфликты как элемент повседневной жизни. *Социальные группы и их влияние на развитие общества в XVI–XIX веках* / сост. Т. Байрашаускайте, Вильнюс: Институт истории Литвы, 2015. С. 274-286.

32. Тестамент острозького і дубенського міщанина Олександра Дзуси 1667 р. *Острозька давнина*. Науковий збірник / І. Пасічник (гол. ред.), І. Тесленко (відп. ред.). Остріг, 2016. Вип. 5. С. 152-158.

33. «Всѣ рѣчи свои рухомые от мала до велика...» Світ речей і предметів волинських городян в XVII ст. *Краєзнавство*. Київ, 2021, № 3-4. С. 6-18.

34. Clientele of Tomasz Zamoyski in the Kyiv palatinate (in the light of correspondence 1619–1637). *Studies of female Patronage in the 17th and 18th Centuries* / ed. by B. Popiolek, U. Kicinska, A. Penkała-Jastrzębska, A. Slaby. Krakow, 2019. P. 37-58.

35. Бояри-шляхта із Заушшя на службі Речі Посполитої (XVI – середина XVII ст.). *Academia Terra Historiae. Студії на пошану Валерія Смоля*. Кн. 1. Простори історії. Київ, 2020. С. 221-234.

Публікації, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

36. Міський уряд Олики на початку XVII ст. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Олика і Радзивілли в історії Волині та України*. Вип. 18. Луцьк, 2006. С. 64-68.

37. Wpływ unii lubelskiej na rozwój urbanizacji województwa kijowskiego. *Unia lubelska z 1569 roku. Z tradycji unifikacyjnych I Rzeczypospolitej* / red. T. Kempa, K. Mikulski. Toruń, 2011. S. 201-208.

38. Заповіти луцьких міщан кінця XVI – I пол. XVII ст. *Старий Луцьк. Науково-інформаційний збірник ЛДІКЗ*. Вип. 7. Луцьк, 2011. С. 191-203.

39. Стражі порядку у пізньосередньовічному Луцьку. *Старий Луцьк. Науково-інформаційний збірник ЛДІКЗ*. Вип. 8. Луцьк, 2012. С. 121-128.

40. Projekty wydawnicze oraz problemy edytorskie na Ukrainie. *Studia edytorskie*, t. 2 / pod red. A. Perłakowskiego. Kraków: Historia Jagiellonica, 2015. S. 11-18.

41. Тестаменти рівненських міщан кінця XVII ст. *Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею*. Вип. 18. Рівне, 2020. С. 220-240.

42. Unia Lubelska i jej następstwa w historiografii ukraińskiej. *450 lat Unii Lubelskiej. Kongres Dwóch Unii. Od Unii Lubelskiej do Unii Europejskiej* / pod red. K. Czerlunczakiewicz, H. Maćka, M. Trzewika. Lublin, 2020. S. 85-97.

43. До питання про реконструкцію соціотопографії Олики у світлі тестаментів XVII ст. *Олика і Радзивілли в європейській історії: відтворення історико-архітектурної спадщини*. Матеріали міжн. конф., 29-30.10.2021. Луцьк – смт Олика, 2022. С. 215-221.

АНОТАЦІЯ

Білоус Н.О. Тестаментарні практики в міському соціумі Волині кінця XVI–XVI ст.: правові, соціокультурні та майнові аспекти.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – Історія України. Інститут історії України НАНУ, Київ, 2022.

Дисертація присвячена розгляду правових, соціокультурних та майнових аспектів тестаментарних практик мешканців міст Волині на підставі актів останньої волі та інших джерел кінця XVI–XVII ст. Тестаменти людей ранньомодерного часу – розпорядження, спрямовані на порятунок душі і поховання тіла, щодо розподілу майна між спадкоємцями, сплати боргів та ін. – носії цінної і різнобічної інформації для дослідження багатьох аспектів функціонування суспільства. Крім матеріалів соціально-економічного характеру, вони містять інформацію з генеалогії, демографії, релігійності, історії повсякдення, можуть зацікавити дослідників історії культури, історії права, просопографії, дипломатики та палеографії.

У роботі вперше системно висвітлено здобутки зарубіжної та української історіографії з теми дослідження, виявлено та введено в обіг значний масив неопублікованих документальних джерел з історії міського соціуму Волині з фондів кількох архівів – України, Польщі і частково Білорусі.

Докладно проаналізовано правові та повсякденні практики укладання тестаментів у волинському міському соціумі. Висвітлено особливості

родинних зв'язків у межах міського соціуму, емоційну складову стосунків між членами родини, пов'язані з цим питання успадкування майна й опіки. Розглянуто окремі аспекти релігійної свідомості волинських містян і їхнє ставлення до смерті. Доведено, що тестаменти – важливі джерела для дослідження релігійної культури волинських городян, які намагалися належним чином попроситися із земним життям. Вони відписували певні (іноді чималі) суми грошей або заповідали частину майна церквам/костелам, монастирям, шпиталям, робили милосердні вчинки, що мало сприяти порятунку душі помираючої особи, переймалися тим, аби спадкоємці виконали їхні останні розпорядження.

Всебічно висвітлено матеріальний світ заповідачів. Тестаменти волинських городян дають можливість дослідити обсяг та різновид майна і приблизно окреслити майновий стан заповідачів, їхню господарчу діяльність. З огляду на аграрний характер більшості містечок тогочасної Волині, земля та нерухомість становили для городян найбільшу матеріальну цінність і надійне вкладення капіталів. Аналіз рухомих речей міщанської еліти засвідчує її прагнення наслідувати привабливі форми життя місцевої шляхти. Тестаменти та інвентарі майна містять інформацію про повсякденну культуру різних груп жителів тогочасних міст, їхні життєві стандарти та пріоритети.

Ключові слова: тестаменти, тестаментологія, міський соціум, мешканці міст, міська канцелярія, міські урядники, релігійні пожертви, побожність, спадщина, нерухомість, рухомі речі, Волинь, ранньомодерний час.

STRESZCZENIE

Bilous N. Praktyki testamentarne w społeczeństwie miejskim Wołynia końca XVI–XVII w.: prawne, socjokulturowe i majątkowe aspekty.

Rozprawa habilitacyjna, rękopis, specjalność 07.00.01 – Historia Ukrainy. Instytut Historii Ukrainy NANU, Kijów, 2022.

W rozprawie analizowane są aspekty prawne, socjokulturowe i majątkowe praktyk testamentarnych mieszkańców miast Wołynia na podstawie aktów ostatniej woli oraz innych źródeł z końca XVI i XVII w. Źródła tego typu są niezwykle przydatne do badań nad modelem duchowości, kulturą materialną, więziami społecznymi i rodzinnymi. Pozwalają na częściowe odtworzenie reguł życia gospodarczo-społecznego i obyczajowego mieszkańców miast. Materiał ten należy uznać za wszechstronny, ponieważ pokazuje bytowy i kulturalny poziom życia nie tylko przedstawicieli elity miejskiej, lecz także ludzi z warstwy średniej, ponadto duchownych różnych konfesji czy osoby parające się rzemiosłem wojennym.

Podstawę źródłową podjętych badań stanowią dokumenty archiwalne, dotąd znajdujące się poza obiegiem naukowym, a pochodzące z archiwów w Kijowie, Lwowie, Krakowie, Kórniku oraz Mińsku. W pracy omówiono zasadnicze tendencje i kierunki historiografii zagranicznej w odniesieniu do badań nad aktami ostatniej

woli. Dokładniej natomiast ukazano dorobek nauki ukraińskiej w zakresie wykorzystania testamentów do badań nad społeczeństwem XVI–XVII w.

Szczegółowo przeanalizowano prawne i codzienne praktyki sporządzenia testamentów w miastach Wołynia. Zwrócono uwagę na specyfikę więzi rodzinnych w społeczności miejskiej, emocjonalny komponent relacji między członkami rodziny, związane z tym kwestie dziedziczenia i opieki. Scharakteryzowano stosunek testatorów do śmierci, ukazano praktyki pogrzebowe, miejsca pochówków, kultywowanie pamięci o zmarłych etc. Testamenty stanowią również ważne źródło do badania kultury religijnej mieszkańców Wołynia, którym hasła *memento mori* i nauka *ars bene moriendi* nie były obce. Pamiętając o nich, pragnęli oni odpowiednio pożegnać się z życiem, przekazując konkretne legaty na cele dobroczynne i religijne. Wątek ten znalazł też odpowiednio szerokie odzwierciedlenie w pracy.

W łączności z tym zagadnieniem w rozprawie przedstawiono materialny świat testatorów, który składał się z nieruchomości i mobiliów. Analiza mobiliów elity miejskiej nasuwa wniosek, że dążyła ona do naśladowania atrakcyjnych wzorców życia miejscowej szlachty. Nieodłącznym elementem rozliczeń majątkowych były różnorodne wierzytelności – dłuży, kwity, zastawy, które stanowiły dla testatorów nie lada jaki kłopot. Skrupulatne wyliczanie wszystkich długów i próby o ich spłatę miało nie tylko wymiar ekonomiczny, lecz wynikało także z pobudek religijnych (w kontekście zdobycia zasług na rzecz życia wiecznego). Opisywane testamenty oraz inwentarze majątkowe zawierają informacje o kulturze codziennej różnych grup mieszkańców ówczesnych miast, wskazują na podobne, ale nie zawsze takie same priorytety życiowe. Jest to świat bogaty i zróżnicowany.

Słowa kluczowe: testamenty, testamentologia, społeczeństwo miejskie, mieszkańcy miast, kancelaria miejska, urzędnicy miejscy, legaty, pobożność, spadek, nieruchomości, mobilia, Wołyń, czasy wczesnonowożytne.

SUMMARY

Nataliia Bilous. Testamentary practices in the urban society in Volhynia, late 16th – 17th cent: legal, sociocultural and property aspects.

Dissertation for the Doctor of Historical Sciences degree, discipline 07.00.01 – History of Ukraine. – Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, 2022.

The dissertation focuses on legal, sociocultural and property aspects of testamentary practices of Volhynian urban dwellers based on wills and other sources from the late 16th – 17th cent. Early modern testaments – documents that contain instructions regarding the funeral, salvation of the soul, division of inheritance, debt repayment and more – are valuable and multifaceted sources for exploring various aspects of the functioning of society. Aside from social and economic data, they shine the light on genealogy, demographics, religious beliefs and the history of the quotidian that can be of interest to scholars of cultural anthropology, legal history, prosopography, diplomatics and paleography.

The territorial scope of my research is defined by the historical borders of the Volhynian Voivodeship, consisting of Lutsk, Volodymyr and Kremenets powiats. The dissertation addresses a rich corpus of documents from several archives in Ukraine, Poland and partly Belarus; the majority of these documents have not been studied previously. I also engage with published sources, funerary genres in early Ukrainian writing from the 17th cent., the works of historians of sacred art, archeologists and ethnographers.

The dissertation introduces a range of previously unexplored topics into Ukrainian historiography, contextualizing and significantly expanding other lines of research, which underscores the relevance of my project. Analysis of testaments allows us to reconstruct in detail the various circumstances under which these documents came to be compiled, and offers a rare glimpse of the religious beliefs and values of urban dwellers, their funerary and commemorative practices, as well as charitable work. As multifaceted historic sources, testaments reveal a number of crucial issues: they allow to delineate familial ties in urban society, shed light on the emotional component in familial relations, as well as on inheritance and custodianship issues linked to them; they help to reconstruct the material environment of urban dwellers, establish their professional life, social status and legal relations. This marks a significant contribution to the development of Ukrainian historiography, particularly in historical and cultural anthropology, as well as to the new social history with its thematic diversity. Until now, Ukrainian historiography did not have comprehensive studies of these aspects of the functioning of early modern urban society.

The dissertation analyzes legal and quotidian practices pertaining to drawing up wills in Volhynian urban society. I have established that these documents went into legal effect after being inscribed in court records, city court records or clerical court records. Testaments were interspersed with other types of records; separate records along the lines of *Libri testamentorum* were not kept. Town officials served as witnesses when testators made their last will. They made sure that the scribes noted down the instructions with accuracy, attested with their signatures or seals that the will went into legal effect, and copied them to the records.

Last wills of Volhynian towns residents provide materials for certain demographic calculations, in some cases allowing to establish the number of family members, children and marriages, child mortality, etc. These sources reflect the broad panorama of familial relations with all their problems and emotions. Testaments document complicated configurations for dividing up the inheritance among heirs, and conflicts that could arise in the process. That said, the majority of testaments reveal the ideal image of family life. They were usually drawn up to minimize the risk of conflicts, and, as a rule, did fulfill that function.

The dissertation also addresses certain religious beliefs and perceptions of death among Volhynian town dwellers. I demonstrate that testaments are important sources for studying the religious culture of Volhynian town dwellers, for whom the slogan of *memento mori* and the science of *ars bene moriendi* were an ineluctable part of daily life. Remembering these precepts, testators attempted to bid farewell to

their mortal life as one should. They left certain sums of money, often quite considerable, or some of their property to Orthodox or Catholic churches, monasteries, hospitals and charitable causes to ensure their salvation. Urban dwellers wanted their inheritors to fulfill their instructions regarding funerary ceremonies and memorial services.

The dissertation provides a comprehensive description of testators' material environment. Testaments of Volhynian town dwellers shed light on the quantity and variety of their property, allowing for approximate evaluations of testators' economic status and activities. The analysis of personal property of urban elites demonstrates that they tried to emulate the attractive lifestyle of local aristocracy. Clothing can be seen as a sign of social status, and the clothes of urban dwellers followed the aristocratic fashion. This detail demonstrates that aristocratic culture had a strong influence on the values and lifestyle in towns of the Polish-Lithuanian Commonwealth, including Ukrainian territory. Testaments and descriptions of property contain detailed information about the quotidian culture of various groups of urban dwellers, their living standards and priorities, and in some cases even their sources of income and expenditures that reveal cultural preferences.

Key words: wills, testamentology, methodological tools, urban society, city dwellers, city chancellery, city officials, religious bequests, piety, legacy, movable things, Volhyn, early modern times.

Підписано до друку 20.07.2022 р. Формат 60x84/16.
Ум. друк. арк. 2,0. Обл. вид. арк. 1,9.
Наклад 100 прим. Зам. 11. 2022 р.

РВВ Ін-ту історії України НАН України
01001, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4